

Előszó a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* angol nyelvű kiadásához¹

Kis János
tudományos főmunkatárs (CEU),
kisjan@ceu.edu

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.11>

Könyvünk 1968 viharos éve után íródott; magán viseli a kor lenyomatát. A benne kitapintható feszültségeket és aggodalmakat két, Nyugat-, illetve Kelet-Európában egymással párhuzamosan lejátszódó esemény, az újbaloldal és a prágai tavasz felemelkedése és hanyatlása, kibontakozása és veresége, valamint a két mozgalom közti ideológiai feszültségek táplálták. Szerzőtársaimmal, Márkus Györggyel és Bence Györggyel a marxi elmélet alapjainak újragondolásával reagáltunk ezeknek az éveknek a reményeire és csalódásaira. Ennek eredményeként született meg könyvünk kézírata. A *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című könyvet abban a meggyőződésben írtuk, hogy az újbaloldal és a prágai tavasz törekvései és céljai összeegyeztethetők egymással. Arra számítottunk továbbá, hogy a két mozgalom hanyatlása és veresége időlegesnek bizonyul. A történelem rációfolt meggyőződésünkre és várakozásainkra. Ám a könyv, témájával és az elemzéshez használt eszköztárával túllépett történelmi kontextusán. Mivel Marx elgondolásai még mindig hatást gyakorolnak a társadalmi és politikai gondolkodásra, még ha e hatás ellentmondásos is, ezért kritikai értelmezésünk – legalább reményeim szerint – nem veszítette el aktualitását.

A *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* különös körülmények között született. 1968–69 fordulóján Márkus György felajánlotta Bencének és nekem, hogy legyünk szerzőtársai egy marxista történetfilozófiai szintézis megírásában. Könyvünk elképzelése e befejezetlenül maradt vállalkozás munkálatai közben született meg.

1. Történetfilozófia

Kritikusan gondolkodó marxisták az 1960-as években kezdték megkérdőjelezni Marx történelmi materializmusának azt az értelmezését, amely már a II. Internacionálé idején uralkodó szerephez jutott a szervezett szocialista mozgalom ideológiájában. Az „ortodox marxizmust” – Kautsky, Plehanov és más szociáldemokrata gondolkodók kezdték így megjelölni az álláspontjukat, szembeállítva azt Eduard Bernstein és mások „revizionizmu-

¹ Márkus – Kis – Bence 2022.

sával” – két alapvető dogma jellemezte. Az egyik szerint minden társadalom szükségképpen ugyanazt a fejlődési utat járja be az „őskommunizmustól” a rabszolgatartó, a feudális és a kapitalista társadalmon át a „kifejlett kommunizmusig”. A másik szerint ezt a fejlődést úgyszólván természeti szükségszerűséggel ható, személytelen erők hajtják előre. Az emberi cselekvés pusztá eszköz ezeknek az erőknek a kezében: lassíthatja vagy gyorsíthatja esetleg a haladás ütemét, de föl nem tartóztathatja, és más irányt sem szabhat neki. Ez az „ortodox marxista” történelemfelfogás a kommunista és a szociáldemokrata mozgalmak közötti radikális szakítás ellenére jól szolgálta a hivatalos szovjet marxizmus céljait. Filozófiai kritikája ezért szorosan összekapcsolódott maguknak a kommunista rendszereknek a kritikájával. Nevezük e két dogma kombinációját *egyvágányú evolucionizmusnak*.

Az 1960-as évek kritikai marxistái elutasították az egyvágányú evolucionizmust. Elméleti támaszul a fiatal Marx újonnan (illetve újra) felfedezett írásaihoz fordultak, elsősorban az 1844-ben született *Gazdasági-filozófiai kéziratokhoz*. Ezekre az ifjúkori írásokra támaszkodva olyan alternatív történelemfelfogást dolgoztak ki, amely szerint az emberek nem a történelmi szükségszerűség pusztá eszközei, hanem cselekvők, akik minden pillanatban egy sor alternatívával szembesülnek; választásaik és cselekedeteik összessége képes megváltoztatni, és valóban meg is változtatja a társadalmi változás menetét. Ráadásul az emberi faj biológiai természete szerint „nem teljes”: a hiányzó elemeket a társadalmilag megalkotott anyagi és szimbolikus kultúra tölti ki. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a történelem iránya nincs egyszer s mindenkorra rögzítve, hanem arról, hogy maga az emberi természet is a történelem terméke: azzal a társadalmi kultúrával együtt változik, amelyet maguk az emberek alkotnak meg és sajátítanak el. Mint V. Gordon Childe, a marxista régész fogalmazott egykor: az ember önmaga alkotója.

Ez a felfogás egyrészt leírást adott arról, hogy miféle lény is az ember, másrészt viszont értékítéletet társított a leíráshoz: azt sugallta, hogy az emberi természet nyitottsága definiálja az ember lényéhez méltó élet ideálját, valamint az olyan társadalmi rendét is, amelyet éppen azért érdemes támogatnunk, mert minden tagja számára egyenlő esélyt biztosít az emberhez méltó életvezetéshez. Leíró értelemben Marx azt állította, hogy minden új nemzedék a korábbi nemzedékek által felhalmozott – tág értelemben vett – kulturális javakat örököl, és választ a számára hozzáférhető javak összességéből. Értékelő és normatív szempontból pedig azt állította, hogy az a jó élet az emberi lények számára, ha egyformán szabadságukban áll személyes életprogramjukat követni, összhangban azzal, hogy a saját felfogásuk szerint miféle élet jó a számukra, miközben egyformán kiveszik a részüket a társadalmi változások irányára, a társadalom céljaira és a tagjaival való bánásmódjára vonatkozó kollektív döntésekből. Egy jó társadalom tagjai személyes életükben szabadon kibontakoztatják velük született képességeiket, sokoldalú és harmonikus személyiségekké válnak. Kollektív életükben pedig ellenőrzést gyakorolnak az egyéni döntések és cselekvések összegződéséből adódó közösségi következmények fölött, biztosítva, hogy személyes életükben képesek legyenek értelmes döntéseket hozni és végrehajtani.

A fiatal Marx érvelése szerint azért fogalmazható meg ez az ideál, mert a világtörténelem lépésről lépésre megteremtette meghatározásának és megvalósításának feltételeit. De a történelem folyamán eddig még ténylegesen nem valósult meg. Korábban legfeljebb kicsiny kisebbségek férhettek hozzá a kulturális eszközökhöz, amelyek segítségével szabad, sokoldalú és harmonikus jellemkévé fejleszthették magukat. Marx érvelése szerint a prekapitalista társadalmak formális státusegyenlőtlenségeken alapultak, s így mindenkinek csak ahhoz volt joga, ami az adott státuscsoportot a társadalmi szokások és a formális törvény alapján megillette. Még a jobb helyzetben lévő egyéneket is a személyes viselkedésre vonatkozó merev előírások korlátozták döntéseikben. Ez nem is lehetett másképp, hiszen – mint Marx állította – a prekapitalista társadalmak működését differenciálatlan intézményrendszer koordinálta: a gazdaság, a társadalom, a politika és a civil élet, a nyilvános és a magánszféra nem volt intézményesen elkülönítve egymástól. Ezért aztán egyetlen alrendszer nagyobb léptékű megváltozása azzal fenyegetett, hogy megzavarja a többi alrendszer működését, és összeomlásukat eredményezi. Így a prekapitalista társadalmak a túlnyomó többség számára egyet jelentettek a státusegyenlőtlenséggel, a függőséggel és az életlehetőségek korlátozásaival.

Marx szerint a kapitalizmus azáltal rombolja le a prekapitalista társadalmakra jellemző formális státuszhierarchiákat és merev viselkedési szabályokat, hogy az árutermelet és az árucserét teszi meg a társadalmi interakció egyetemes formájává. Ebből a szempontból még a munkásokat is felszabadítja. Ezért azonban komoly árat kell fizetni. A formális hierarchiák háttérbe szorulnak ugyan, ám a tőke és a munka viszonyába beépült informális hierarchiák lépnek a helyükbe. A formális hierarchiákkal együtt eltűnik a társadalmi kapcsolatok személyessége is. A társadalom atomizálódik, a társadalmi kapcsolatok pedig jellemzően idegenek között létrejött szerződéses tranzakciókká változnak át: a felek csakis azt tartják szem előtt, hogy nekik maguknak mi az előnyösebb. Az egyének rendezetlen halmazának döntéseit és cselekedeteit a piac személytelen mechanizmusai összesítik, s a következmények fölött senki sem képes ellenőrzést gyakorolni. A kapitalista társadalom az e folyamatot és következményeit hajlíthatatlan szükségyszerűséggel meghatározó, kvázi természeti törvények uralma alatt működik. Ezt a jelenséget nevezi Marx „eldologiasodásnak”, s megállapítása szerint ebben gyökerezik az általa „elidegenedésnek” nevezett jelenség. Amiben az „ortodox marxisták” a történelem változhatatlan törvényeit vélték felfedezni, azt maga Marx egyetlen konkrét történelmi formáció, a kapitalizmus sajátosságának tekintette. Ugyanakkor úgy látta, a kapitalizmus egy olyan új társadalom létrehozásának a feltételeit készíti elő, amelyben valódi társas kapcsolatok kötik össze egymással az egyéneket: azaz amelyben valamennyien hozzáférnek az anyagi és szimbolikus kultúra javaihoz, valamennyiüknek egyenlő esélyük van szabadon dönteni egyéni életmódjukról, a közösségük tagjaiként pedig lehetőségük van kollektív ellenőrzésük alá vonni a társadalmi folyamatokat, és egyenlőként vehetnek részt a kollektív döntésekben. Ez a társadalom a kommunizmus, a kommunista társadalmi viszonyokat megteremteni hivatott cselekvő pedig a munkásosztály.

2. Két megszorítás

A kritikai marxisták egyetértettek az így körvonalazott felfogásban. Abban is egyetértettek, hogy mind a neokapitalizmus a szabályozott piaccal és a jóléti állammal, mind a „valóságosan létező szocializmus” az eldologiasodás és az elidegenedés történelmi világához tartoznak – a marxai értelemben vett kommunizmus az emberiség előtt álló, megvalósítandó cél. Mi is ezt a felfogást vallottuk, s ezt akartuk szisztematikusan történetfilozófiává kibontani. Pontosabban: két fontos megszorítással tettük magunkévá ezt a felfogást.

Először, bár az 1960-as évek kritikai marxistái világosan látták, hogy egyes írásaiban az „érett” Marx veszélyesen közeledett a később az „ortodox marxisták” egyvágányú evolucionizmusaként ismertté vált felfogáshoz, ám beérték az ezzel össze nem egyeztethető szakaszok idézésével Marx más „érett” műveiből. Előszeretettel idézték például a *Grundrisse* „ázsiai termelési módról” szóló szakaszát, a Vera Zaszulicsnak írott levelet, amelyben azt fejtegeti Marx, hogy Oroszország közvetlenül eljuthat a faluközösségi rendszerből a teljesen kifejlett kommunizmusba stb. Mi nem voltunk megelégedve az efféle megoldással. Bármilyen nyers volt is Marx evolucionizmusa, úgy hittük, nem megszabadulni kell tőle, hanem olyan evolucionizmussal felváltani, amely egyfelől a biológiában végrehajtott neodarwinista szintézisre, másfelől a kortárs kulturális és társadalmi antropológiában elfogadott multilineáris evolucionizmusra támaszkodik. Munkánk egyik központi elképzelése szerint a multilineáris evolucionizmus összeegyeztethető a fiatal Marx történetfilozófiájával, amely a különböző alternatívák közötti egyéni döntésekből és az e döntéseken alapuló tettek összegződéséből magyarázza a társadalmi változást. Együttműködésünk első évében ez állt a munka középpontjában.

Másodszor, a kritikai marxisták többsége úgy kezelte az „érett” Marx közgazdasági műveit, mintha csak az volna a jelentőségük, hogy naprakészebb megfogalmazásban fejtik ki a már az 1840-es években megfogalmazott filozófiai elképzeléseket. Nem volt válaszuk arra a kérdésre – valójában fel sem tették a kérdést –, hogy miért írt Marx ilyen hatalmas közgazdaságtani korpuszt. Mi viszont úgy ítéltük meg, hogy Marx gondolkodásában valódi váltás következett be. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* a kapitalista rendszer működésére vonatkozó igaz leírásokként fogadta el a „burzsoá” közgazdászok műveit. Marx nem azzal a céllal írta ezt a szöveget, hogy alternatív gazdaságtant kínáljon: azt fejtette ki benne, hogy a kommunista gondolkodás túllép a gazdasági nézőpontra. A *tőke* megközelítése más volt. Marx nem a politikai gazdaságtan filozófiai kritikájának, hanem filozófiai megfontolásokat követő gazdaságtannak, a „burzsoá” közgazdaságtan alternatívájának szánta. Arra kerestünk magyarázatot, hogy a gazdaságtan filozófiai bírálata helyett miért kezdett filozófiai szempontokat követő gazdaságtant művelni; ez a kérdés vezetett oda, hogy 1970-ben félbehagytuk eredeti tervünket, és az új vállalkozásba kezdtünk, amelyből ez a könyv keletkezett.

Természetesen minden marxista, tartozzék bármely irányzathoz is, komolyan vette *A tőke* alcímét (*A politikai gazdaságtan kritikája*). Ám csak félig-meddig vették komolyan. Az „ortodox marxisták” értelmezése szerint az alcím arra utalt, hogy *A tőke* nem hagyományos válaszokat ad a gazdaságtan hagyományos kérdéseire. Értelmezésük nem volt teljesen alaptalan. Marx valóban kidolgozott a hagyományos közgazdasági elméletek alternatívájának szánt elméleteket: érték- és árelméletet, újratermelési elméletet, a jövedelemelosztás és tendenciái elméletét, a gazdasági ciklusok elméletét, vállalatelméletet, valamint elméletet a vállalat piaci helyéről és így tovább. A „burzsoá” közgazdászok az első kötet megjelenésétől fogva ezen a szinten, a hagyományos gazdasági problémák szintjén bírálták *A tőkét*; a „revizionisták” ezen a szinten érveltek amellett, hogy Marx felfogása elavult; s ezen a szinten vették védelmükbe Marxot az „ortodox marxisták”. *A tőke* effajta értelmezése, ha nem is teljesen alaptalan, mégis súlyosan egyoldalú volt. Nem tudott mit kezdeni azzal, hogy a mű mélyebb, filozófiai szinten is bírálta a „burzsoá” közgazdászok leírását a kapitalista rendszerről. Újabb marxista filozófusok, az 1920-as évek még nem bolsevizált kommunista marxistái hívták fel a figyelmet a marxi kritika e mélyebb, filozófiai rétegeire. Az ő nyomdokaikat követték az 1960-as évek kritikai marxistái, akik Antonio Gramsci, Karl Korsch, Lukács György és mások műveivel egyidőben fedezték fel a fiatal Marx kézíratait. Ám ahogy az ímént az 1960-as évek kritikai marxistáiról mondtam – s ez a megállapítás az 1920-as évekbeli elődeikre is kiterjeszhető –, felfogásuk egyoldalú volt, igaz, másképp, mint az „ortodox marxistáké”. A kritikai marxisták ugyanis úgy kezelték *A tőke* közgazdasági tartalmát, mintha az összességében irreleváns volna a kritikai üzenet szempontjából.

Az „ortodox marxistáktól” eltérően mi felismerhettük a politikai gazdaságtan kritikájának a filozófiai aspektusait – végtére is Marx filozófiai antropológiája és történetfilozófiája jelentette a kiindulópontunkat. Ám az 1920-as évek még nem bolsevizált kommunista marxistáitól és a kortárs kritikai marxistáktól eltérően nem kívántuk figyelmen kívül hagyni *A tőke* kifejezetten gazdasági tartalmát sem, azaz úgy tekinteni, mintha a mű pusztán alkalmat kínált volna Marx számára a kapitalista rendszer filozófiai kritikájának újbóli megfogalmazására. Arra jutottunk, hogy *A tőkét* Marx egyszerre több értelemben is szánta a politikai gazdaságtan bírálatának. Olyan kritikai gazdaságtant szándékozott nyújtani, amely az egyik szinten nem hagyományos válaszokat ad hagyományos gazdasági kérdésekre, egy másik szinten pedig a hagyományos közgazdaság-tudomány által tárgyaltakon túlmutató, ám mégis szorosan hozzájuk kapcsolódó s nem pusztán tőlük független, kiegészítő kérdéseket vet fel.

3. Mi a kritikai gazdaságtan?

Arra a felfogásra jutottunk tehát, hogy *A tőke* két szinten – hagyományos és kritikai szinten – kifejtett elmélet a kapitalista rendszerről. A hagyományos szinten nem szokványos

válaszokat adott a közgazdaság-tudomány bevett kérdéseire. A kritikai szinten pedig azt kívánta megmutatni, hogy a kapitalista gazdaság hagyományos felfogása nemcsak annyiban hibás, hogy bizonyos állításai történetesen tévesek, hanem alapjaiban. E hagyományos felfogás szerint a profit a befektetett tőke – vagyis: valamiféle dolog – gyümölcse; valójában azonban nem más, mint munka, azaz emberi cselekvés által előállított többlet. A „burzsoá” közgazdászok továbbá a gazdasági szerveződés természetes, örök, változhatatlan törvényei által szabályozott formának tekintették a kapitalizmust. Valójában, érvelt Marx, a tőkés csak a tőke és a munka – pontosabban a termelési eszközök tulajdonosa és a csak a munkarejével rendelkező munkás – közti társadalmi viszonyoknak köszönhetően sajátíthat el többletet. Márpedig mint társadalmi viszony, a kapitalizmus történelmileg, emberi cselekedetek kölcsönhatásai által létrehozott, emberi alkotás.

Ez a tétel kritikai, amennyiben azt sugallja, hogy a kapitalizmus meghaladható, és meg is kell haladni. Meghaladható, hiszen történelmileg alakult ki, ezért alá is van vetve történelmi változásoknak. S meghaladása több okból is fontos. Először, a tőke és a munka közti viszony szisztematikusan összekapcsolódik az elnyomással és a kizsákmányolással. Másodsor, a kapitalizmusban mindenki, még a munkáson uralkodó tőkés is a piac személytelen törvényeinek van alávetve. A kapitalizmust a szabad és egyenlő – mind a termelési eszközök magántulajdonosának személyes, mind a piac személytelen uralma alól felszabadult – termelők önkéntes együttműködésén alapuló társadalmi rendszernek kellene felváltania.

Ez a tétel egy további értelemben is kritikai. A kapitalista rendszer szereplői, akik belülről szemlélik, nem látják meg benne a történelmileg változásnak alávetett társadalmi viszonyok rendszerét. A „burzsoá” politikai gazdaságtan látásmódja olyannak írja le a kapitalista rendszert, amilyenek az a hétköznapi, a rendszeren belüli látásmód számára megjelenik. Ebből a belső perspektívából jelenik meg a tőke és a munka viszonya természetes – a természet törvényeinek alávetett – viszonyként, a profit pedig a tőkebefektetés hasznaként. Ez azonban fölvet egy további kérdést: ha a rendszer szereplőinek felfogása téves, hogyan uralkodhat mégis a gondolkodásukat? Ha a Föld kering a Nap körül, miért *látjuk* úgy, hogy a Nap kering a Föld körül? A *tőke* erre a kérdésre is válaszolni akar. Marx szándéka szerint *A tőke* egyfelől megmagyarázza, hogy a kapitalista rendszer valójában micsoda és hogyan működik, másfelől pedig azt is megmagyarázza ezáltal, hogy miért látszik a résztvevők számára teljesen másnak a rendszer természete és működése, mint amilyen. Azt várja az elmélettől, amely a kapitalista termelés igaz leírását adja, hogy arra is magyarázatot adjon, miért a róla alkotott téves felfogás termelődik rendszerszerűen újra a hétköznapi gondolkodásban és a „burzsoá” közgazdaság-tudományban is.

Talán úgy tűnik, hogy ezzel a kritikai gazdaságtan marxi elgondolásának teljes leírását adtuk, de nem így van. Marx világosan kimondja: a pusztán tény, hogy a kapitalizmusnak történelmi gyökerei vannak, önmagában nem bizonyítja, hogy a kapitalizmus átalakítható a szabad és egyenlő termelők társulásává. Ez a lehetőség először is attól függ, hogy

elképzelhető-e intézményi berendezkedés, amely – akár a kapitalizmus – modern, tehát képes a dinamikus változásra, ám amelyben az egyének személyes ellenőrzésük alatt tartják saját, és kollektív ellenőrzésük alatt közösségi életüket. Másodszor pedig attól függ, hogy vezet-e út a kapitalizmustól egy ilyen intézményi berendezkedés felé. Ezekre a kérdésekre a történetfilozófia egymagában nem tud választ adni: az empirikus társadalomtudományokon alapuló okfejtésre kell támaszkodnia.

A tőkében nincs külön fejezet arról, hogyan is szerveződnek meg a kommunista gazdaság és társadalom, s miképp menne végbe az átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba. Marx azonban számos helyen tesz kitérőt e kérdések felé, és minden ilyen észrevétele szisztematikusan kapcsolódik a kapitalista rendszer működéséről adott leírásához. E kitérőkre támaszkodva vázolni lehet egy elgondolható kommunista gazdaság jellegzetesen marxi felfogását. Ezt az elgondolást nem mi tulajdonítottuk elsőként Marxnak: a XX. század elején minden szociáldemokrata munkás biztos volt abban, hogy a „társult termelők” nem a piacra hagyatkozva fogják meghatározni a termelési célokat, sem pedig azt, hogy miként osszák el a produktív erőforrásokat a különböző iparágak között. Úgy vélték, közvetlenül meg lehet majd határozni a felhasználandó eszközök mennyiségét, az előállításához szükséges munka mennyiségét alapul véve pedig közvetlenül ki lehet majd számítani a kívánt mennyiségű eszköz előállítási költségeit. Azt gondolták, hogy racionális terv szerint, tudatosan és *ex ante* lehet majd szabályozni a gazdaságot, s így a társult termelők nem lesznek kiszolgáltatva a spontán piaci mechanizmusoknak, melyek *ex post* és „a résztvevők háta mögött” korrigálják a számtalan elkülönült gazdasági cselekvő döntéseibe beépült elkerülhetetlen hibákat.

Mi a helyzet a kapitalizmusból a kommunizmushoz vezető úttal? *A tőkéből* kibonthatók érvek mellett, hogy a kapitalista rendszer magától össze fog omlani, lehetővé, sőt elkerülhetetlenné téve a munkások számára, hogy alternatív gazdasági szerveződést hozzanak létre. Mi azonban úgy láttuk, hogy Marx alapgondolata egészen más volt. Eszerint a kapitalizmus csakugyan kitermeli a kommunista társadalom megteremtésének előfeltételeit, mégpedig azáltal, hogy egyetemessé teszi a gazdasági érintkezést az emberek között, lerombolja a gazdasági növekedés útjában álló konvenciókat, egyesíti a termelést és a természettudományokat, szüntelenül ösztönzi a gazdasági fejlődést és a technikai változást stb. Ám ezeknek az előfeltételeknek a megléte nem garantál többet a kommunizmusba való átmenet pusztá lehetőségénél. Ahhoz, hogy a lehetőségből valóság legyen, jelentős társadalmi csoportoknak kell lenniük a kapitalista rendszeren belül, melyek motiváltak a lehetőség valóra váltására, akár úgy is, hogy ellenállással kell megküzdeniük. Marx már „ifjúhegeliánus” korszakában megfogalmazta a gondolatot, mely szerint radikális változás csak akkor lehetséges, ha néptömegeket mozgatnak meg radikális, azaz a régi rendszer által generált, ám annak korlátai között ki nem elégíthető szükségletek. „Nem elég, ha a gondolat a megvalósulásra tör, a valóságnak önmagának is a gondolatra kell törekednie” – írta 1843-ban, *A hegeli jogfilozófia kritikájához* írott

*Bevezetésben.*² E felismerés miatt helyezkedett szembe egész életében azzal a megközelítéssel, mely a kommunizmust ideálként jeleníti meg. Felfogása szerint a kommunizmusnak egy olyan mozgalomból kell kinőnie, melyet a valóság gondolatra törekvése motivál. Noha a „radikális szükségletek” fogalma nem bukkan föl a későbbi műveiben, az a gondolat, hogy a munkásosztály olyan szükségletek által mozgatott kollektív cselekvő, amelyeket a kapitalista rendszer felébreszt ugyan, de kielégíteni nem képes, *A tőke* egyik központi gondolata.

Ebből a gondolatból kiindulva fogalmazza meg Marx a művéből mint kritikai gazdaságtanból fakadó legmesszemenőbb következtetéseket. Úgy látja, munkájának elsődleges szerepe elősegíteni, hogy a munkások tudatára ébredjenek radikális szükségleteiknek, és felismerjék, hogy ezek kielégítése milyen társadalmi változásokat követel meg. Marx szerint a kommunista társadalomba való átmenetet a munkásosztály forradalmi mozgalmának kell végrehajtania – a kezdetben spontán módon szerveződő munkásság lépésről lépésre szerveződik tudatos és jól szervezett kollektív entitássá –, s kritikai gazdaságtanát e mozgalom részének tekinti. Felfogásának talán az a legjobb értelmezése, amely olyan párbeszédként festi le a kritikai elmélet és a munkásosztály gyakorlata közti viszonyt, amelyben az elmélet szisztematikus gondolatokat kínál a mozgalomnak a kapitalizmus működési módjáról és meghaladásának lehetőségéről, míg a mozgalom a hétköznapi gyakorlatból fakadó felismeréseket nyújt az elméletnek.

Elsőként az 1920-as évek még nem bolsevizált kommunista marxistái értelmezték ebben a szellemben Marxot. Arra a következtetésre jutottak azonban, hogy a társadalomtudományok elkerülhetetlenül gyakorlati – kritikus vagy apologetikus – beállítódása kizárja a tudományos objektivitást. Alighanem elsősorban ez magyarázza közömbösségüket a marxi elmélet gazdasági tartalma iránt. Maga Marx másképp gondolta. Különbséget tett az egyetemes elvek színében tetszelgő specifikus osztályérdekek – ezt nevezte ő „ideológiának” – és az egyetemes osztályként felfogott munkásosztály érdekei között. Meggyőződése volt, hogy a gondolkodók tudományos objektivitását az garantálja, ha az egyetemes érdekeket képviselő osztály mellé állnak. Mi nem osztottuk a társadalomtudományok igazságigényének ezt a nyers felfogását, de nem értettünk egyet az 1920-as évek marxistáinak a felfogásával sem. Bármiféle gyakorlati elköteleződése legyenek is egy közgazdásznak vagy szociológusnak, objektív társadalmi tényekről fogalmaz meg állításokat, s így vizsgálható, hogy elmélete igaz-e. Az elmélet és a gyakorlat közti szerves viszony nem változtatja meg az elmélet tárgyát, vagyis az elmélet vagy igaz, vagy hamis, s ennél fogva a tudósnak kötelessége ellenőrzésnek alávethető következtetéseket levonni a premisszáiból. Az elmélet és a gyakorlat egysége sem teszi alkalmatlanná erre az elméletet. Meg voltunk győződve róla, hogy Marx elméletének igazságát is komoly vizsgálatnak lehet és kell is alávetni.

2 Marx 1957, 386.

4. Marx felfogása: pro és kontra

A kritikai gazdaságtan általános eszméjét termékenynek és vonzóknak találtuk. Úgy láttuk: azáltal, hogy a közgazdaságtant a kritikai elmélet tágabb keretébe ágyazta, Marx elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt fontos kérdéseket tudott megfogalmazni. Arra jutottunk, hogy válaszainak egy része – így például a hamis tudatról, az árufetisizmusról, az eldologiasodásról és az elidegenedésről alkotott elmélete – hosszú távon is helyesnek bizonyult. A kapitalista újratermelésről *A tőke* II. kötetében megfogalmazott újratermelési elmélet maradandó hatást gyakorolt a közgazdaság-tudományra, a foglalkoztatásról és a munkanélküliségről alkotott elmélete is fontos belátásokat tartalmazott stb. Ugyanakkor kétségeink voltak más marxi válaszokat illetően; úgy láttuk, ezek téves volta egész gazdaságtanának helyességét kockára teszi. Akkor fordult a figyelmünk a történetfilozófiától a marxista közgazdaságtan problémája felé, amikor felismertük ezt a feszültséget a kritikai elmélet általános eszméje és az azt konkrét tartalommal megtöltő érdemi állítások között.

Az első évben, amikor még az eredeti terven dolgoztunk, időnként feljegyzéseket készítettünk egymás számára a témákról, amelyekkel foglalkoztunk. Egy szép napon, valamikor 1969–70 fordulóján Márkus adott nekünk egy két-három oldalas vázlatot a használati érték marxi fogalmáról. Ebből a vázlatból nőtt ki könyvünk második fejezete: „A használati érték antinómiái”. Márkus egy alapvető kétértelműsége hívta fel a figyelmünket. Marx *A tőke*-ben és előmunkálataiban két különböző értelemben használta a használati érték fogalmát. Egyfelől társadalmi töltetű fogalomként kezelte: ahhoz, hogy egy dolognak használati értéke legyen, bizonyos technikai és kulturális normáknak kell vonatkoznia rá, amelyek meghatározzák használatának célját és módjait. Ilyen normák híján az a dolog pusztán dolog, bármiféle használati érték nélkül. E normák gyakran társadalmi státusztól függenek: különböző státuszú emberek esetében más és más, státuszukhoz kötődő normák határozzák meg, hogy mit és hogyan szabad vagy tanácsos használniuk. Marxnál bőségesen találni szöveghelyeket, amelyek bizonyítják, hogy mindennek teljesen tudatában volt. Másfelől viszont ragaszkodott ahhoz, hogy a használati érték az egyén és egy dolog – szükségletének tárgya – közti közvetlen, természetes kapcsolatban áll. Ez a felfogás nyilvánvalóan ellentmond a használati érték társadalmi értelmezésének. Ám mégsem alkalmi botlásként bukkan föl Marx műveiben: szisztematikus szerepet játszott az elméleti koncepciójában. Amint ezt felismertük, azt kezdtük el vizsgálni, hogy milyen szisztematikus elgondolás húzódik meg a használati érték fogalmának sajátos kezelése mögött. A könyv 3–6. fejezete e vizsgálódás eredményét fejtí ki.

Röviden összefoglalom, mire jutottunk. Marx úgy vélte, hogy a gazdaság mint alrendszer szerepe leírható tisztán természeti fogalmakban. Egyfelől abban határozta meg a gazdaság feladatát, hogy használati értékkel bíró javakat szolgáltatson az emberi szükségletek kielégítésére. Másfelől azt a további funkciót tulajdonította a gazdaságnak, hogy úgy ossza el az erőforrásokat a különböző termelési területek között, hogy ez képessé

teszi a társadalmat adott mennyiségű termék legkisebb költség árán való előállítására, vagy adott ráfordítás árán a lehető legtöbb termék előállítására. Elgondolása szerint elvileg mind a gazdaságtól remélt javak, mind a megtermelésük költségei meghatározhatók tisztán természeti vagy technikai terminusokban. Ennek megfelelően az olyan társadalmi rendszer, amelynek gazdasági alrendszere megfelelően el van választva más alrendszerektől, egyértelműen elkülöníti az emberi egyének és a gazdaságban jellemzően előforduló tárgyak közötti tisztán természeti viszonyokat a nem gazdasági alrendszerek által szabályozott viszonyoktól.

Marx azonban világosan megfogalmazta, hogy az emberi történelemben mindeddig egyetlen társadalmi rendszer sem vitte véghez teljesen és következetesen ezt az elválasztást. A prekapitalista társadalmi-gazdasági rendszerekben a gazdaság más, nem gazdasági célokat szolgáló alrendszerekbe maradt beágyazódva. A kapitalizmus az első olyan rendszer, amely valamiképpen – de nem a megfelelő módon – elkülönítette a gazdasági alrendszert a társadalmitól. A termelőerők fölötti ellenőrzést számtalan magántulajdonos között osztotta meg, és a piac feladatává tette a szükséges javak mennyiségének megállapítását és az erőforrások elosztását a különböző iparágak között. A piac azonban nem közvetlenül állapítja meg az emberi szükségleteket, hanem a fizetőképes keresletre támaszkodva. S a javak előállításához szükséges erőforrásokat sem közvetlenül méri fel: a piac céljainak a szempontjából ugyanis a profitra törekvő tőke és a bérért végzett munka jelenti az erőforrásokat. A termelési költségek a ráfordított összes élő és holt munka mennyiségét jelentik; a piaci árak azonban nem szigorúan arányosak a munkaráfordítással.

Három fő oka van annak, hogy nem érvényesül köztük a szigorú arányosság. Először is, a piaci árak szüntelenül ingadoznak, és egyszerűen nincs mód megállapítani azt a pontot, ahol két különböző termék ára közti arány megfelel a bennük megtestesülő munka arányának. Másodsor, ez a pont, még ha elvben meg lehetne is állapítani, valójában nem létezik. Részint azért nem létezik, mert az ár profitkomponense szisztematikusan eltér a javak értékének többletmunka-komponensétől, a tőke oda vándorol ugyanis, ahol a legmagasabb profitrátát tudja realizálni – e mozgás következtében alakul ki az átlagprofitráta. Végül a földtulajdonosok és más természeti erőforrások tulajdonosai járadékot tudnak szedni azért, hogy hozzáférést engednek az ellenőrzésük alatt álló erőforrásokhoz – márpedig a javaknak az előállításukhoz szükséges munka mennyiségében kifejezett értéke nem tartalmaz semmit, ami megfelelné a járadéknak. Ezek *A tőke* III., Engels által évekkel barátja halála után publikált kötetének a fő témái.

Marx korai kritikussai azzal érveltek, hogy a III. és az I. kötetben képviselt álláspont között ellentmondás feszül: míg a III. kötet a piaci árak magyarázatában számol az átlagprofitráta kialakulásával és a járadékra törekvéssel, addig az I. kötet feltevése szerint a piaci árak a munkaráfordítással arányosak. Ez az ellentetés azonban célt téveszt. Nem veszi figyelembe ugyanis, hogy az I. kötetben kifejtett munkaérték- és érték-többlet-elmélet a kapitalista gazdaság idealizált modelljén alapult. Ezt a modellt bizonyos tényellentetés

feltevések definiálták. Marx először is feltételezte, hogy az árukínálat és -kereslet állandó egyensúlyi állapotban van. Másodszor feltételezte, hogy egyensúlyi állapotban a kínálat és a kereslet kioltja egymás hatását, s ennek köszönhetően az áruk értékét kizárólag a termelés technikai költségei határozzák meg. Harmadszor kiiktatta feltevései közül az átlagprofitráta kialakulásának tendenciáját, és eltekintett a járadéktól mint költségtől. Ebből következően az áruk ára szigorúan arányosnak mutatkozott a munkaráfordításban mért értékükkel. További következtetésként adódott, hogy *A tőke* III. kötete által leírt aránytelodások semmi mást nem írnak le, mint az értékpluszt újraelosztását a nem emberi erőforrásoknak – a tőkének, a földnek és a termelés egyéb természeti tényezőinek – a tulajdonosai között.

Az I. kötetben kidolgozott modell feltételezéseit Marx arra hivatkozva igazolhatta volna, hogy így tiszta formában – a zavaró tényezők kiiktatásával – vizsgálható a munka és az érték, az elsajátított többletmunka és a profit viszonya. Ő ezzel szemben a hegeli metafizikai logika terminológiáját kölcsönvéve azt állította, hogy az I. kötet a kapitalista rendszer „lényegét” fedi fel, míg a III. kötet az empirikusan megragadható kapitalizmus „felszínét”, a pusztán „jelenségeit” írja le, vagyis azt, ahogyan a rendszer valódi természete a szereplők számára megmutatkozik. Ez az idealizált modell és a valóság viszonyának nyilvánvalóan védhetetlen ábrázolása.

Mi azonban arra a megállapításra jutottunk, hogy a marxi koncepció még abban az esetben is nehezen lett volna védhető, ha az idealizált modell heurisztikus előnyeivel érvelt volna. Nem az a probléma, amivel Marx korai bírálói érveltek, tudniillik hogy formai ellentmondás feszül az I. és a III. kötet között. Nincs köztük formai ellentmondás, hiszen a két kötet két különböző absztrakciós szinten közelíti meg a kapitalista rendszer valóságát. Az I. kötet olyan feltevésekre támaszkodva vizsgálja a kapitalista piacot, amelyek a legjobb fényben tüntetik föl azt. Ebben az értelemben az itt adott képet a III. kötet által adott valósághűbb kép kritikájaként festi meg. Ám az I. kötet egyszersmind a legkedvezőtlenebb fényben tünteti föl a kapitalista piacot: azt a képzetet kelti, hogy még a legjobb kapitalizmus is szükségképpen kizsákmányoláson alapul. A kapitalista rendszer működése fogalmi szükségszerűségből fakadóan akkor is kizsákmányoló, ha az áruk cseréje az előállításukra fordított munka mennyiségének megfelelő értéken történik, azaz ha minden csere egyenértékű cseréjében áll: a tőkés nyeresége ugyanis nem más, mint a kisajátított többletmunka. Ez marad rejtve a III. kötetben adott adekvátabb képen, s Marx meggyőződése szerint az I. kötet tényellentétes feltételezésekre alapozott modellje ezt teszi teljesen világossá.

Arra jutottunk, hogy a valódi nehézséget az I. kötetben kifejtett modell önmagában problematikus volta jelenti. Vegyük azt az állítást, hogy egyensúlyi állapotban a kínálat és a kereslet kölcsönösen semlegesítik egymást. Ez a kölcsönös semlegesítés azt jelenti, hogy a kereslet és a kínálat nem konstitutív tényezői az érték fogalmának: valamely áru értéke nem egyéb a technikailag meghatározott előállítási költségénél. Ám az állítás

jelentésének van további aspektusa is. Az is következik belőle, hogy az egyensúlyi állapotban a kereslet és a kínálat nem befolyásolja okságilag az áru értékét meghatározó előállítási költségeket. Hogy kölcsönös semlegesítésük jelentésének az oksági vetületére összpontosíthassuk a figyelmünket, fogadjuk el – ideiglenesen, a gondolatmenet kedvéért –, hogy a kereslet és a kínálat csakugyan nem konstitutív tényezői az érték fogalmának. Marx szerint valamely termék értékét mint előállításának a költségét az ehhez „társadalmilag szükséges” munka mennyisége határozza meg. A különböző termelési egységeket különböző termelékenységek jellemzik, és a „társadalmilag szükséges” munka mennyiségét ezek átlaga jelenti. Ám a kínálat és a kereslet egyensúlyi állapota nem egy pont, hanem állandóan változik: t_1 időpontban a termelés egy bizonyos szintjén állapodik meg, t_1 és t_2 időpont között megemelkedik („kitágul”) az egyensúlyi szint, míg t_2 és t_3 között süllyed („összehúzódik”), és így tovább. A kitágulás periódusaiban az alacsony termelékenységű termelési egységek is bekapcsolódhatnak a termelési tevékenységekbe, növelve a „társadalmilag szükséges” munka átlagos mennyiségét. Az összehúzódás periódusa az alacsony termelékenységű egységek kiszorulásával kezdődik, ami a „társadalmilag szükséges” munka átlagos mennyiségének a csökkenésével jár. Tévedés tehát azt állítani, hogy egyensúlyi állapotban a kereslet és kínálat nem fejt ki oksági hatást valamely konkrét típusú áruban megtestesült „társadalmilag szükséges” munka mennyiségére. Még azt a feltevést elfogadva is van ilyen hatásuk, hogy nem tartoznak az érték konstitutív elemei közé.

Következő lépésként vessük el ezt a feltevést. Tételizzük föl Marxszal, hogy minden termelési tényező munkaráfordításra redukálható. Egységnyi termék előállításának költségei azonban még ebben az esetben sem vezethetők vissza az ebben az egységben tárgyiasult munkára. Hiszen mit jelenti az egységnyi termék előállítási költsége? Vagy másképp fogalmazva: milyen körülmények között jár együtt valamely termék előállítása bizonyos költséggel a társadalom számára? A válasz az, hogy az erőforrások szűkössége esetén. Tegyük fel ugyanis, hogy minden termék az égből aláhulló mannaként érhető el az emberek számára. Ebben az esetben valamely konkrét igény kielégítése nem jár semmilyen költséggel, hiszen nem kell más igényt feláldozni a kielégítése kedvéért. Ám a javak nem hullanak alá az égből mannaként. Meg kell termelni őket, és amikor M munkából x mennyiséget használunk föl egy egységnyi T termék előállítására, akkor ugyanez a munkaidő és ugyanezek a képességek nem használhatók fel más célokra. Ezek a más célok az egységnyi T termék előállításának költségének konstitutív tényezői. Az egységnyi T termék előállításával járó áldozat nagysága attól függ, mennyire fontosak a célok, amelyekről le kell mondani abban az esetben, ha T-ből állítanak elő egy egységet, nem pedig valamely más termékből. Ráadásul a feláldozott célok fontossága nem változatlan. Annak a költsége pedig, hogy M munka adott x mennyiségét egy bizonyos célra fordítják, a feláldozott célok fontosságával együtt változik. A végkövetkeztetés az, hogy a társadalmi kereslet struktúrája a munkaráfordítás költségének konstitutív tényezője.

Ez a gondolatmenet egy további lépést is lehetővé tesz, és könyvünkben folyamatosan jeleztük is ezt. A termelés társadalmi költségeinek méréséhez bizonyos intézményi keretre van szükség; s az az intézmény, amely segítségével az egyénileg felhasznált javak előállításának társadalmi költségeit mérjük, nem más, mint a piac. Egyének sokasága a megszámlálhatatlanul sok piaci tranzakció révén fedi föl, hogyan rangsorolják az alternatív javak értékét, és a piac az egyéni választások összesítése révén állapítja meg, hogy mely javakat kell előállítani, s mekkora az előállításuk társadalmi költsége. Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy szocialista gazdaság nem lehet piac nélkül, tehát alapjaiban téves Marxnak a kommunizmusról mint piac nélküli társadalmi rendszerről alkotott elképzelése.

Tegyük föl azonban, hogy a fenti ellenvetések egyike sem állja meg a helyét. Marx elképzelésének még ebben az esetben is szembe kell néznie egy nehézséggel. Az az állítás, hogy a termékek ára arányos a ráfordított munka mennyiségével, empirikus jóslat, amelynek tapasztalatilag ellenőrizhetőnek kell lennie. Ahhoz, hogy tesztelhető legyen, az egységnyi termék előállításához „társadalmilag szükséges” mennyiségű munkát képesnek kell lennünk független mérőszámmal mérni, és a különböző termékekbe fektetett különböző fajta munkák mennyiségét valamilyen közös mértékegység segítségével össze kell tudnunk hasonlítani. A kapitalista gazdaság világában nem található ilyen független mérőszám, s így az összehasonlítás nem végezhető el. Ennélfogva az I. kötetben alkalmazott modelltől levont következtetések akkor és csak akkor számíthatnak ellenőrizhető hipotéziseknek, ha van olyan lehetséges világ, amelyben a különböző fajta „társadalmilag szükséges” munkák mennyisége függetlenül mérhető, és egymással össze is hasonlítható. Marx szerint van egy ilyen lehetséges világ: ez a kommunista gazdaság világa. Mint láttuk, meg volt győződve róla, hogy a kommunista gazdaságban a termelési költségek közvetlenül mérhetők lesznek majd munkaráfordításban, a különböző fajta munkák pedig összehasonlíthatóak lesznek egymással, mivel a gépesítés előrehaladásával egyre inkább lehetővé válik a különböző fajta specializált munkákat egyszerű mozdulatok kombinációira visszavezetni. A termelési költségek az egyszerű munka homogén egységei segítségével lesznek kiszámíthatók és összehasonlíthatók. Másképp fogalmazva: az I. kötet központi elemét alkotó munka- és értéköbbllet-elemlet tudományos érvényessége a kommunista gazdaság – a mű háttérben rejtőző – elgondolásának megvalósíthatóságától függ.

Könyvünk állítása szerint ez az elgondolás nem valósítható meg. Először is megpróbáltuk kimutatni, hogy téves az a jóslat, amely szerint minden specializált munka visszavehető egyszerű munkára; következésképpen nincs rá remény, hogy az egyszerű munka mint közös mértékegység segítségével minden fajta munka mérhető és egymással összehasonlítható legyen. Másodsor amellet érveltünk, hogy még ha a különböző fajta munkák összehasonlíthatók volnának is valamilyen közös mértékegység segítségével, a munka akkor sem volna megfelelő mértékegység a termelési költségek mérésére. Arra

az összefoglaló megállapításra jutottunk, hogy a Marx által vázolt piac nélküli, központilag tervezett munkaidő-gazdaság nem kívánatos, és nem is megvalósítható.

A radikális szükségleteknek *A tőkében* kifejtett elképzelését is hibásnak találtuk. *A tőke* megállapítása szerint főképp az elnyomorodás ösztönzi a munkásosztályt arra, hogy a kapitalista rendszeren túlmutató célokat tűzzön maga elé. Azért tűnt radikalizáló tényezőnek az elnyomorodás, mert a munkások elemi létfeltételeit fenyegette. Az elnyomorodásemeléttel azonban, mint megállapítottuk, Marx két problémába ütközött. Az egyik abban állt, hogy tévesen prognosztizálta a munkásosztály gazdasági helyzetének hosszú távú trendjeit. A reálberek már akkor folyamatosan emelkedtek Nagy-Britanniában, a kapitalizmus mintaoszágában, amikor Marx a *magnum opus* befejezésével küszködött. Marx nagyon is tudatában volt ennek, s megpróbálta valahogyan beilleszteni az elméletébe. Például fogalmi megkülönböztetést tett abszolút és relatív elnyomorodás között; ez utóbbi valójában nem elnyomorodást jelent, hanem a profit és a reálberek növekedési üteme közti olló kinyílására vonatkozik. De – érveltünk – még ha helyes lett volna is az elnyomorodás prognózisa, kétséges, hogy valóban számot adna-e a radikális szükségletekről. Kétséges ugyanis, hogy az elnyomorodás olyan tényező-e, mely rávezeti a munkásokat egy új társadalmi rend megteremtésének céljára, ahol az egyének mint egyének szabadon rendelkezhetnek az életükkel, a közösség tagjaiként pedig szabad kollektív rendelkezésük tárgyává tehetik társadalmi együttélésüket. Az elnyomorodás talán a kapitalista rend elleni lázadásra készítet, de nem kínál szellemi eszközöket és motivációt a szabadságon, egyenlőségen és szolidaritáson alapuló társadalom létrehozásához.

5. A marxizmus újragondolása

Tartalmilag mélységesen problematikusnak találtuk tehát Marx elgondolását a kritikai gazdaságtanról; ugyanakkor vonzónak és termékenynek a kritikai elmélet átfogó programját. Ez a feszültség vezetett el a kérdéshez, hogy megmenthető-e az átfogó program, s ha igen, hogyan. Világosnak tűnt számunkra, hogy az I. kötet modelljén alapuló elmélet védhetetlen. Ebből pedig azt a következtetést vontuk le, hogy a kritikai elmélet csak akkor érhet el ígéretes haladást, ha első lépésként elveti ezt a modellt. Mivel felismertük, hogy a munkaérték- és az értéktöbblet-elmélet elválaszthatatlan a központi tervezésen alapuló, piac nélküli munkaidő-gazdaságtól, ezért levontuk a következtetést, hogy a két gondolatot egyszerre kell elvetni. Végül arra jutottunk, hogy *A tőkének* a radikális szükségletekről és azok szubjektumáról, a potenciálisan forradalmi munkásosztályról adott leírása sem ígéretes. Mi marad tehát, ha ilyen sok elem tarthatatlannak bizonyul?

Ez a kérdés egy döntéssel szembesített bennünket. Dönthettünk volna úgy – a Frankfurti Iskola alapítóihoz hasonlóan –, hogy megőrizzük a kapitalizmusnak mint az eldologiasodáson és az elidegenedésen alapuló rendnek a kritikáját a rendszer által szisztemati-

kusan újratermelt hamistudat és az árufetiszizmus kritikájával együtt, feladva ugyanakkor a marxi örökség forradalmi elkötelezettségét. E lehetőség választásával a kritikai elmélet egy határozottan nem marxista változatának elfogadása felé tettük volna meg az első lépést. Egy második lehetőség az volt, hogy újfajta radikális szükségleteket és az általuk motivált új társadalmi aktorokat keressünk, s olyan új társadalmi rendet körvonalazzunk, amely különbözik a kommunista társadalom marxi tervezetétől, és mégis magában rejt egy akár a kapitalizmusnál, akár a szovjet típusú rendszernél lényegesen igazságosabb és szolidárisabb társadalom ígérését. Ugyanakkor volt bennünk bátorság annak a következtetésnek a kimondásához, hogy Marx kategorikus szembeállítása a kapitalizmus mint az eldologiasodás és elidegenedés által uralt gazdasági rend és a kommunizmus mint az eldologiasodást és elidegenedést maradéktalanul kiiktató rendszer között nem tartható. Természetesen egyetértettünk Marxszal abban, hogy az eldologiasodástól és az elidegenedéstől teljesen mentes társadalom olyan eszmény, amely felé érdemes törekedni. Ám azt mondtuk, egy ilyen társadalom tervezetét megkonstruálni hiábavaló vállalkozás. A haladást e cél felé – szögeztük le – soha véget nem érő harcként kell felfognunk. A kívánatos posztkapitalista társadalom körvonalazására tett bármely védhető kísérletnek meg kell tudnia mutatni, hogy képessé teszi a „társult termelőket” olyan keretek között küzdeni az eldologiasodás és az elidegenedés, a kizsákmányolás és az elnyomás, a függőség és az egyenlőtlenség ellen, amelyek a kapitalista demokráciánál lényegesen kedvezőbb feltételeket kínálnak az emancipációért vívott harchoz. Ám nem kecsegtethetjük magunkat azzal, hogy valaha is elérünk egy olyan mozdulatlan állapotot, amelyben immár nyoma sincs sem az eldologiasodásnak, sem az elidegenedésnek. Abban reménykedhetünk, hogy mindenkor képesek leszünk támadást intézni az eldologiasodás és elidegenedés újabb és újabb konkrét tünete ellen. Nincs végső harc, csak meghatározhatatlanul sok harc van.

Úgy érveltünk, hogy a marxista gondolkodás folytonossága ezen a módon őrizhető meg. Így válik összeegyeztethetővé a kritikai elmélet átfogó programjához való hűség Marx tarthatatlannak bizonyult tételeinek az elvetésével; a Marx alapvető szándékaihoz való hűség a marxi elmélet tartalmi elemeinek alapos kritikájával és a tévesnek bizonyult tételek lecserélésével olyanokra, amelyek nagyobb eséllyel bizonyulhatnak igaznak.

Úgy láttuk, hogy a marxista elmélet ilyen megújítása nemcsak elméletileg lehetséges, hanem gyakorlatilag is sürgető. Meghatározó életélményünk volt két, önmagát egyaránt szocialistának nevező szellemi mozgalom párhuzamos felemelkedése és bukása: az egyik kelet-európai volt, s demokratikus és piackompatibilis szocializmussá akarta változtatni a szovjet típusú rezsimeket, a másik pedig nyugat-európai, az újbaloldal. Nagy reményeket tápláltunk mindkét mozgalom iránt, és sokkolt bennünket a kölcsönös elidegenedésük. Míg az újbaloldal vezető aktivistái és gondolkodói azzal támadták a piaci szocializmus elképzelését, hogy az visszatérést javasol a kapitalizmushoz, addig a kelet-európai reformerek csak új sztálinistákat láttak újbaloldali kritikusaikban. Mi a marxista kritikai elmélet általános állapotának tulajdonítottuk a félreértéseket és a gyanakvásokat, és azt

reméltük, ha rávilágítunk a marxizmus megújításának feltételeire, az segíthet mindkét mozgalomnak abban, hogy jobban lássák igazi céljaikat és lehetőségeiket.

Ez a remény naivnak bizonyult. A könyvünk megírását követő évtizedek Nyugat-Európában az újbaloldal általános hanyatlásához, Kelet-Európában pedig a demokratikus és piaci szocializmus eszméjének csendes feladásához vezettek. Még ennél is fontosabb fejlemény volt, hogy kítűnt, felülvizsgálatra szorulnak bizonyos értékek, amelyek mellett Marx feltétel nélkül elkötelezte magát. A *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* korán reflektált bizonyos idevágó kritikákra: rokonszenvezően tárgyalja például az újfeminizmust, a szexuális forradalmat és a korai ökológiai mozgalmakat. Kritikátlanul elfogadta azonban Marx lelkesedését a gazdasági növekedés iránt, illetve azt a gondolatát, hogy a társadalomnak egyre inkább ellenőrzés alá kell vonnia a természetet: ezek az általunk elfogadott marxi elképzelések (és bizonyos más gondolatok) helytelenek, de legalábbis finomításra szorulónak mutatkoztak. Röviden: könyvünk álláspontja elméletileg instabilnak bizonyult. Negyedszázaddal később egyikünk sem tekintette magát marxistának. Márkus a kulturális modernitás posztmarxista kritikája felé tájékozódott. Bence unortodox konzervatívként definiálta magát, miközben egyszerre állt két nagyon különböző módon nem konzervatív gondolkodó, Carl Schmitt és Hannah Arendt hatása alatt. Magam a John Rawls és Ronald Dworkin nevével fémjelzett baloldali, egalitárius liberalizmus térfelén találtam szellemi otthonra. Nem érzem feljogosítva rá magamat, hogy mindhármunk nevében beszéljek; a magam részéről azt kell hozzátennem, hogy könyvünk – bár túl kellett lépnem rajta – tartós hatást gyakorolt szellemi pályámra. Nagy szerepet játszott abban, hogy milyen fajta filozófiai liberalizmust tettem magamévá.

Míndez természetesen a könyv szubjektív értékével kapcsolatos, azzal tehát, hogy milyen értéket képvisel a szerzők szellemi fejlődése szempontjából. De mi a helyzet az objektív értékével? Érdemes-e olvasni ma, gondolati pozíciójának instabil volta ellenére is? Lehet-e több a megírása idején uralkodó szellemi légkört megidéző kordokumentumnál? Másképp fogalmazva, alkalmas-e arra, hogy a marxi örökség iránt – marxistákként vagy más készletéből – érdeklődők elismerjék: *A tőkéről* adott értelmezésének vannak eredeti és megvilágító erejű aspektusai? Erősen bízom benne, hogy a válasz: igen. Ugyanakkor tisztában vagyok vele, hogy erre a kérdésre csak ők, a remélt olvasók adhatnak végérvényes választ.

*

A Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan? szerzőinek nem volt módjuk kiadásra előkészíteni a könyvet. A magyarországi kommunista hatóságok rögtön a kézirat lezárása után betiltották. Magyarul azután jelent meg, hogy szülőhazánkban lejátszódott a demokratikus átmenet; ekkor Márkus és Bence nem voltak az országban, én pedig épp egy másik könyvem szerkesztésével voltam elfoglalva.

Most, mivel hármunk közül már csak én vagyok életben, nekem kellett vállalnom a felelősséget, hogy szerzőtársaim helyett is elvégezzem a szerkesztés munkáját. Töröltem a redundáns megfogalmazásokat, egyszerűsítettem a szükségtelenül túlkomplikált mondatokat, és itt-ott tisztáztam a fogalmi kétértelműségeket. Ez utóbbi fajta módosítással csak olyan esetekben éltem, amikor ezek nem az akkori álláspontunk ambivalenciáiból, hanem abból adódtak, hogy nem volt időnk alaposan átfésülni a szöveget. Nagy hasznomra voltak a fordítóval, Bethlenfalvy Bálinttal a terminológiáról folytatott beszélgetések, csakúgy, mint Csordás Attilának az 1–2. és 5–6. fejezet fordításának nyers változatához fűzött megjegyzései. John Grumley és Pauline Johnson is sok hasznos módosítási javaslatot tett. Valamennyiüknek hálával tartozom. De a legnagyobb hála elhunyt barátaimat és kollégáimat, Márkus Györgyöt és Bence Györgyöt illeti meg az életre szóló tapasztalatért, amelyet a könyvünkön végzett több évnyi közös munka jelentett.

(Ábrahám Zoltán fordítása)

Bibliográfia

- Márkus György – János Kis – György Bence. 2022. *How Is Critical Economic Theory Possible?* Ford. Bethlenfalvy Bálint. Leiden: Brill. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004518483>
- Marx, Karl. 1957. „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés.” In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 1. kötet (1839–1844), 378–91. Budapest: Kossuth.